

ЖЕРТВИ ГЕНОЦИДІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядається суб'єктивний бік геноциду вірмен, Голодомору українців і Голокосту євреїв, а саме: хто були жертви цих геноцидів; часова проблема, від якої залежить визначення кількості жертв і проблема її вимірювання. Зроблено висновок про те, що намір знищити етнічні (національні) групи як такі виник задовго до кульмінації цих злочинів, коли розміри процесу знищення досягли найбільших розмірів.

Ключові слова: Вірменський геноцид, Голодомор 1932–1933 років в Україні, Голокост, намір знищити національну, етнічну, релігійну чи расову групу як таку, вимірювання кількості жертв.

Myroslava Antonovych

VICTIMS OF GENOCIDES AT THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY: COMPARATIVE AND LEGAL ANALYSIS

The article deals with the subjective aspect of the Armenian genocide, the Holodomor of the Ukrainian nation and the Holocaust of Jews, namely: who were the victims of these genocides; the time issue, depending upon which the number of victims and the issue of measurement of victims are determined. The author comes to the conclusion that the intent to destroy ethnic (national) groups as such appeared long before the culmination of these crimes, when the size of the process of extermination reached the highest numbers.

Keywords: the Armenian genocide, the 1932–1933 Holodomor in Ukraine, the Holocaust, intent to destroy a national, ethnic, religious group as such, measuring the number of victims.

Геноцид вірмен, Голодомор українців і Голокост євреїв були найбільшими геноцидами першої половини ХХ ст., наймасовішими за кількістю жертв. І хоч мотиви цих геноцидів відрізнялись, між ними було багато спільного. В цій статті проаналізовано суб'єктивний бік зазначених геноцидів, а саме: хто став жертвою цих геноцидів; обмірковано часову проблему, від якої залежить визначення кількості жертв, і проблему вимірювання їх кількості.

Зазвичай, важко встановити часові рамки злочину геноциду. Як зазначає Скотт Страус, «ідея наміру – центральна у правовому визначенні геноциду. Однак встановити і обґрунтувати (ascertain and substantiate) в реальному часі намір знищити групу дуже важко. Більше того, на той момент, коли намір встановлено, процес насильства досягає значних розмірів і час попередити його вже минув» [11]. На прикладі добре відомого злочину Голокосту Скотт Страус демонструє, що «намір німецьких СС і поліції став очевидним, коли вони почали відкривати (establish) табори смерті пізньої осені 1941 року. Але на початку війни (1939-й – літо 1941 рр.), у Польщі, в Радянському Союзі та на інших окупованих територіях їхній намір був менш очевидним» [13]. Можна згадати, що переслідування євреїв, яке почалося відтоді, як Гітлер прийшов до влади, в ніч з 9 на 10 листопада 1938 року увінчалось «протогеноцидним злочином» – Кришталевою ніччю, the Kristallnacht (Night of Broken Glass), мішенню якого стали власність, помешкання і

люди. «Кілька десятків євреїв було вбито, мільйони німецьких марок знищено і біля 30 000 чоловіків-євреїв схоплено й ув'язнено в концетраційних таборах» [6].

Подібне можна сказати і про Голодомор проти українців. Намір знищити частину української нації – селян – став очевидним у листопаді 1932–1933 рр., однак спроби знищити інші життєво важливі для існування нації частини українства – такі, як інтелігенція, духовенство, вже виявлялися на початку 20-х років. Хоча вони були й не настільки прозорими, однак усе це були геноцидні дії в серії інших таких дій.

Не менш складною і дискусійною є проблема встановлення масштабу геноцидів (the issue of measurements of genocides). Як справедливо запитує Скотт Страус: «яким має бути розмір часткового знищення, аби геноцид став очевидним?» [13]. У важливому рішенні 2004 року Апеляційна палата Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії (надалі – МКТЮ) підтримала позовну скаргу щодо того, що геноцид означає знищення «значної» (суттєвої, substantial) частини групи [9]. МКТЮ постановив, що «коли специфічна частина групи є символічною для цілої групи чи життєво важливою (суттєвою, essential) для її виживання, це може свідчити про те, що цю частину можна визначити як істотну (важливу, суттєву, substantial) в рамках ст. 4 Статуту МКТЮ [7]. Більше того, «Елементи злочинів», які було прийнято Міжнародним кримінальним судом

для застосування Римського Статуту, передбачають, що навіть однієї жертви буде достатньо для кваліфікації злочину як геноциду, якщо її було вбито як представника національної, етнічної, релігійної чи расової групи (even one person if he/she was killed as a representative of a national, ethnical, religious or racial group would suffice for a crime of genocide) [5].

Таке твердження є важливим критерієм. Однак немає єдиного погляду на те, як концептуалізувати ступінь знищення, необхідного для злочину геноциду (significant disparity remains regarding how to conceptualize the degree of destruction sufficient to constitute genocide) [13]. З іншого боку, ще в 1995 році МКТЮ встановив у справі Jelisić, що геноцидний намір може виявлятися у двох формах: з одного боку, намір знищити дуже велику кількість членів групи, а з іншого боку, намір здійснювати більш вибіркоче знищення, націлене лише на певних членів групи, зважаючи на той вплив, який матиме їх зникнення на виживання групи як такої (On the other hand, in 1995 the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) had found in the Jelisić case that the «genocidal intent can take two forms»: on the one hand, the intent to exterminate a very large number of members of the group, and, on the other, the intent to pursue a more selective destruction targeting only certain members of the group «because of the impact their disappearance would have on the survival of the group as such») [10].

З точки зору масштабності (substantiveness), вірменський геноцид забрав життя 1,5 млн людей; число жертв Голодомору 1932–1933 років налічує між 4 і 10 млн чоловіків, жінок і дітей, а в результаті Голокосту було винищено до 6 млн людей.

Об'єктивна сторона аналізованих геноцидів дещо відмінна, зокрема для геноциду вірмен типовим актом геноциду були вбивства, хоча використовувалась і рабська праця, і створювались умови життя, розраховані на цілковите знищення членів цієї етнічної групи. Організатори й виконавці Голокосту теж мали на меті цілковите фізичне знищення євреїв. Метою радянської влади було часткове знищення української нації через усунення найбільш питомих її частин – інтелігенції, духівництва і найчисленнішої частини українців – селянства.

Серед зазначених актів геноциду у ст. II Конвенції про запобігання цьому злочині і покарання за нього 1948 року (статті 6 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, яка повністю відповідає ст. II Конвенції про геноцид) щодо Голодомору найчастіше застосовують третій пункт – «навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне винищення її».

У документі «Елементи злочинів» щодо цього виділено такі елементи:

1. Злочинець створив для однієї чи більше осіб певні умови життя.
2. Така особа чи особи належать до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи.
3. Злочинець мав намір знищити, цілком або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.
4. Умови життя були розраховані на фізичне знищення цієї групи, цілком або частково.
5. Ця дія відбулась у контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти цієї групи, чи була дією, що сама могла спричинити її знищення [5].

Кожен із зазначених елементів геноциду присутній у Голодоморі 1932–1933 років в Україні. Зокрема, щодо створення для осіб певних умов життя: без сумніву, голод було штучно створено шляхом встановлення непомірних квот на зерно і конфіскації спершу всього зерна, що було у селян, а потім усіх харчів.

Ці дії було спрямовано проти селян, переважна більшість яких була українцями, що є ознакою другого елементу злочину геноциду – особа чи особи належать до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Селяни становили питому частину української нації, а оскільки українізація на початку 30-х років ХХ ст. досягла такого рівня, який радянська влада вважала небезпечним для збереження України в складі Радянського Союзу, необхідно було знищити чи підірвати дух цієї питомої частини української нації.

Зокрема, в постанові Центрального комітету Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків (ЦК ВКП(б)) і Ради народних комісарів (РНК) СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. [3] чітко простежується переляк влади перед результатами українізації, яка вийшла за «дозволені» рамки, та безпосередній зв'язок політики хлібозаготівель і результатів українізації. Хлібозаготівлі мали стати методом придушення соціального і національного опору. Зокрема, в п. 6 ЦК і РНК відзначають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики у низці районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазним націоналістам, петлюрівцям та іншим ворожим елементам створити свої контрреволюційні осередки й організації. Згідно з п. 7, ЦК і РНК особливо вказують Північнокавказькому крайкому і крайвиконкому,

що легковажна, не більшовицька українізація майже половини районів Північного Кавказу, яка не впливає з культурних інтересів населення, за повної відсутності контролю за українізацією школи і друку з боку крайових органів, дала легальну змогу ворогам – куркулям, офіцерству, реемігрантам-козакам, учасникам Кубанської ради і т.д. – організувати опір заходам і завданням Радянської влади.

З метою розгрому опору хлібозаготівлям куркульських елементів і їхніх «партійних» і безпартійних прислужників у даній постанові «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» ЦК і РНК СРСР ухвалили, серед іншого, запропонувати ЦК КП(б) і РНК УСРР звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне її проведення, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати й виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації. Особливо чіткі вказівки давалися щодо Північного Кавказу, а саме – негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також усі газети й журнали, що видаються, з української мови на російську мову як зрозумілішу для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову. Ще раз підкреслюю, що про всі ці заходи йшлося в постанові «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області».

Третій елемент геноциду – намір злочинця знищити, цілком або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку – також чітко простежується в злочині Голодомору 1932–1933 років. Очевидно, що в жодному документі така злочинна влада, як комуністична, прямо не вказувала на намір знищити шляхом голоду мільйони українських селян. Однак, як зазначає МКС, висновок про існування наміру й усвідомлення можна робити з відповідних фактів і обставин (Existence of intent and knowledge can be inferred from relevant facts and circumstances) [5]. Тобто намір не обов'язково має бути чітко зафіксовано у документах чи висловлено у публічних усних промовах. Про нього можна судити, виходячи з фактів і обставин злочину.

Факти й обставини свідчать про існування таких елементів злочину Голодомору, необхідних для кваліфікації його як геноциду, як намір і усвідомлення цього злочину. Існує багато документів, які підтверджують, що влада знала про жальне становище українських селян. Опубліковано не лише листи іноземних консулів, а й доне-

сення самих секретних співробітників ДПУ УСРР про голод у різних регіонах України. Зокрема, в донесенні секретного співробітника Одеського обласного відділу ДПУ УСРР від 9 червня 1932 р. повідомляється про голод серед селян, які вже не мають хліба [1]. Таких свідчень обізнаності влади про вбивчий голод більш ніж достатньо.

Четвертий елемент злочину геноциду – умови життя, розраховані на фізичне знищення певної групи, цілком або частково. Зокрема, Косіор і Чубар дістали право зупинити постачання товарів для українських сіл аж до закінчення ними хлібозаготівельного плану. А оскільки цей план був абсолютно завищеним, припинення постачання товарів до українських сіл очевидно означало голод у цих селах. Така постанова торкалась лише українських сіл.

Серед заходів, спрямованих на фізичне знищення українських селян, можна, зокрема, відзначити режим «чорних дощок», який було введено саме в регіонах, населених українцями. Так, 4 листопада 1932 року систему «чорних дощок» було запроваджено на Кубані, в районах, де жили здебільшого українці. 18 листопада 1932 року постановою ЦК КП(б)У «чорні дошки» було введено в Україні, і вже 6 грудня 1932 року було оприлюднено спільну постанову ЦК КП(б)У та РНК УСРР про занесення на «чорну дошку» шести українських сіл. Поступово до списку «чорних дощок» додаються нові колгоспи, зокрема, рішенням бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 23 грудня 1932 р. – господарства ще 22 районів. В цілому на «чорні дошки» було занесено колгоспи 82 районів України, тобто майже чверті адміністративних районів, із населенням 5 млн людей [2]. Ці села оточували збройні загони, всі продовольчі та насінневі запаси звідти вивозили, забороняли торгівлю та ввезення будь-яких товарів, тобто занесення на «чорну дошку» автоматично означало винищення голодом мешканців цих сіл.

П'ятий елемент – ця дія відбулась у контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти певної групи, чи була дією, що сама могла спричинити її знищення. Голодомор був організований як один із злочинів у серії інших злочинів, спрямованих на знищення, цілковите або часткове, української нації. У своїй статті «Радянський геноцид в Україні» автор терміну «геноцид» Рафаель Лемкін представив український геноцид як намір режиму знищити українську націю в чотири стадії: 1) знищення національної еліти; 2) знищення національної церкви; 3) винищення значної частини українських селян; 4) змішування українців з іншими національностями шляхом переселень. На всіх чотирьох фазах знищення національний характер цієї операції,

як зазначав Лемкін, був визначальним, оскільки навіть основні жертви геноциду – заморені голодом українські селяни – представлені як носії («the repository») національного духу і тих рис, які роблять їх «культурою і нацією» (that make them «a culture and a nation»). Як зазначає Роман Сербин, цей аналіз чотирихступеневого знищення української нації є основним внеском Лемкіна у вивчення українського геноциду [12].

Отже, такий короткий аналіз трьох найбільших геноцидів першої половини ХХ століття свідчить про те, що в усіх аналізованих геноцидах намір знищити етнічні (національні) групи як такі виник задовго до кульмінації цих злочинів, коли розміри процесу знищення досягли найбільших масштабів. Як зазначають американський науковець Самуель Тоттен і австралійський науковець Поль Бартроп, які дуже чітко виокремлюють усі елементи злочину геноциду у знищенні вірмен в Отоманській імперії, Голодоморі українців у Радянському Союзі і знищенні євреїв у фашистській Німеччині у збірнику матеріалів для читання «The Genocide Studies Reader» (2009 р.), в Україні протягом 1932–1933 років було заморено штучним голодом між 5 і 7 млн селян, більшість

із яких були етнічними українцями, в результаті того, що уряд Сталіна вилучив весь урожай і навіть засоби виробництва харчів. У даному випадку величезна кількість смертей була продуктом ідеологічно спланованого соціального винищення. Метою було знищення так званих «куркулів», однак фактично мішенню став кожен, хто підтримував українізацію (український націоналізм, свободу, вираження своєї культури), включно з найбіднішими. Супроводжувала цю поведінку насильницька інтеграція різних релігійних і національних груп в існуючу радянську політичну структуру в середовищі насильницької русифікації. Геноцид, продукт екстремального вияву соціальної технології, трансформував традиційні форми землевласності й землекористування і буквально спустошив село від усього, що могли споживати селяни. Тоттен і Бартроп доводять висновку про те, що навіть за найстрогішим (найточнішим, strictest) визначенням геноциду масові знищення радянського режиму можна класифікувати як геноцид і відносять Голодомор 1932–1933 років в Україні до трьох основних геноцидів першої половини ХХ ст., поряд з геноцидом вірмен і Голокостом [4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – В.М. Даниленко (відп. упоряд.), Л.Л. Аулова, В.В. Лавринюк. – Львів, Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 280.
2. Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2007. – С. 39.
3. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р.
4. Bartrop P.R, Totten S. The History of Genocide: An Overview // The Genocide Studies Reader / Ed. by S. Totten and Paul R. Bartrop. – New York and London: Routledge, 2009. – P. 135–136.
5. Elements of Crimes // The Official Journal of the ICC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icc-cpi.int/Menus/ICC/Legal+Texts+and+Tools/> – P. 7.
6. Adam Jones. The Jewish Holocaust. Introduction // Adam Jones. Genocide. A Comprehensive Introduction. – Routledge, 2007. – p. 237.
7. ICTY (2004). – P 1. (See in Paul R. Bartrop and Samuel Totten, «The History of Genocide: An Overview» in The Genocide Studies Reader / Ed. by S. Totten and P. R. Bartrop. – New York and London: Routledge, 2009. – P. 35.
8. Piragoff D.K. Commentary on the Rome Statute / O. Triffterer (ed.). – 1999. (See in: Boot M. Genocide, Crimes against Humanity, War Crimes: Nullum Crimen Lege and the Subject Matter Jurisdiction of the International Criminal Court. – Antwerpen, Oxford, New York: Intersentia, 2002).
9. Prosecutor v. Radislav Krstić, International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia Since 1991, IT-98-33-A, 4 (2004).
10. Prosecutor v. Jelisić, Case No. IT-95-10, at para. 82.
11. David Scheffer, «Genocide and Atrocity Crimes,» Genocide Studies and Prevention 1, no. 3 (2006): 229–50.
12. Serbyn R. Rafael Lemkin on the Ukrainian Genocide // The Holodomor Studies. – 2009. – Vol. 1.
13. Scott Straus, Fundamentals of Genocide and Mass Atrocity Prevention (United States Holocaust Memorial Museum, 2016). – p. 34.